

“Բայց թէ եւս կոչի բարձրութիւն ինչ՝ երկինք, որպէս յորժամ ափնէ գիր, թռչունք երկինք եւ ցոյց երկնից, եւ ամպք եւ հալմբ երկնից, ոչ թէ յերկնի ինչն, այլ զի ի բարձրութեան են՝ երկնից կոչին՝ Կա եւ զծառայ տնգաւ, որք ի օտկա ինչ բարձրութեան են, առեմք՝ թէ երկնորեք են. եւ զգնայ թէ յերկն կոչի, ու Ռեքմն ինչիկ ընդդէմ՝ Գրայարութիւն մը լնդի օտկարկան գործածութեան հակառակ կամ անաւոր կերպով գործածելով եւ արժանաւորելով անկէ հանուած չափազանց երկարացութիւններն իրրեւ յայտնեալ ճշմարտութիւններ յառաջ բերելու՝ Այս վարձանց ծծածգելք բոլորք էր ցուցնէ՝ երբ Ծննդ. Զ. 17՝ համարեն աստեղաց անշարժութիւնը հետեւյորդներուն զէմ՝ նոյն ցույցմամբ Ծննդ. Բ. 15՝ համարեն Ազամայ գրախոր մէջ բեւեռնայ բոլորք էր հետեւյորդն.՝ Գամնայն զկարպոյ օրինակաց մէջ փոխարեութիւն կոչ, Զատուզակայ ալ կ'ընդգծէ, որ Ս. Գրոց մէջ կան գարձաւածներ, որ իրաց ըմբռնումն առնուած են եւ իրականութեան հակառակ կ'ենլին. Գ. օ. արեւուն երկրորդ շաբաթի գառնալուն բացատրութիւններն, Այս ալ կ'ընդգծէ՝ առանց Ատուածաշնչին անմարտականութիւնը զոչելու, Ատուածայ փառաւորն՝ որպէս խառնընկէ կը մկնէ ընդդէմ անմարտի, որպէս զԱտուած չարին սկիզբ համարի կ'աղէին. ապա այս մեկնութիւնն սերբ բանի վրայ չի կայանար, բայց եթէ անդոպակ բոլոր իրրեւ ժողովրդական բացատրութիւն՝ պարզ լայնուածութիւն իմաստով առնելու վրայ, Ըստ առելի պերձախօս օրինակ կ'ընծայէ մեզի Եփէի, երբ համարուեաց, յուշակապարիք են գոյութեան հաւատարմութեան անբոլոր պայշաւութեան դէմ կը կուտի, Եւ մտքն եւ թէ Ս. Գրքն իրեն համար որոշ է՝ որ բաց ի հրեշտակներէ, մարդիկներէ եւ դեւերէ օրիշ բանաւոր արտաւոր չկայ, Բայց որ ստիպուի աւարտութեան մը դէմ կուտի, զոր Եսայիայ Ժ. Կ. 20՝ — 24՝ համարներէն յառաջ կը բերին, Այնտեղ Եսայի աւերեալ Բաբելոնի համար այսպէս կ'ըսէ. “Ոչ բնակեցէ յաւիտեան ժամանակակ, եւ մի մտցնի ի նմա յաղգս բազում, եւ մի եւս անցնեն ընդ նա արարացիք. եւ հովիք մի հանգիցեն ի նմա, (21) Այլ անդ հանգիցեն գաղանք վայրենիք. եւ լցին սուրբ նոցա պաշտակաւ. եւ անդ հանգիցեն համարուք, եւ անդ դեւք կաշաւեցեն. (22) եւ յուշակապարիք բնակեցեն ի նմա, եւ ողիք ձալս հանցեն յապարան նորա. Այստեղ համարուք եւ յուշակապարիք մէկալ կենդանեաց պէս գոյութիւն սենեցող համարուած չեն՝ Եփէի կը ժխտէ.՝ Ատուածութեան արժանի է որ այս մեկնական ինդիքը լուծելու համար՝ փորձաւորութիւնը օգնութեան կը կանչէ. “Յուսցեն թէ գառնիցին իշայուլք (= յուշակապարիք) ի Բաբելոնի,՝ Եւ որովհետեւ կարեն չէ յուցնեն, ապա ուրեմն ըսել է՝ թէ ամաք անուանք են առանց գոյութիւն սենեակալ. Ա. Գիրքը մարդոց սովա-

րական բժշկութեան համաձայն վարուած է այստեղ, եւ Բաբելոնի կործանումն ու բաշտակաւ աւերումը նկարագրած է յառաջ բերելով այն երեւոյթներն, սրտնցմով ասորք եւ ժողովուրդը ամբողջական աւերում ըստաւծին գաղափարը կարգմէ.՝ Եւ սակայն Եփէի կ'ընդգծէ՝ որ դեւք ալ ամեն տեսակ գարձաւորեցուցիչ եւ մարտեցուցիչ կերպարաններ առնելով մարդոց կրնան երեւնալ, Այսպիսի կերպարաններն տեսնող մարդիկ՝ իրենց զգայածին համաձայն կը գտանեն. եւ որովհետեւ երեւութի զիական էութիւնը զգոյնաց համար ծածկուած էր, կը կարծեն թէ այս երեւոյթները արարած են եւ անսակ մի կենդանիներ, Այս զգայական փորձաւորութեան հիման վրայ եւ մարդոց նիւթական բժշկութեան համաձայն Ս. Գիրքն ալ այսպիսի կերպարաններ կամ երեւոյթներ կը նկարագրէ՝ առանց ամենին անոնց բնութեան վրայ խօսք մ'ընելու.՝ Եթէ Եփէի առկէր պայծառ ապացոյց մ'ունենար երկրի արեւուն շուրջ գառնալուն, ապահով անմկնալէ կ'ըսէր՝ թէ Ս. Գրոց բացատրութիւնը սովորական մտածման կերպին յարմարեալ է, որ ըստ ինքեան ոչ թէ իրը կ'որոշէ, այլ լիկ բոս գալիք բժշկութեան իր մի օտարացի է Բնագիտական, աստղագիտական եւ դիպրամանական իրաց մէջ անշուշտ այսպէս կը վարուէր, Իսկ պատմականներն մեջ, Ապացուցանելու համար նիւթ կը պակսի, բայց իւր սկզբունքը կը պահանջէ որ այսպէս վարուէր, Ինչու որ պատմական դիպաց կամ գէթ առեւելով թիւրքականաց նկարագրութիւնը կենայ այնպէս օւրիշ դիպաց կամ ճշմարտութեանց նման ըլլալ՝ ինչպէս դիւքարանականները, մասնաւոր այն ատեն եւ ժողովուրդը դանդիք այն դիպաց ծանոցիչ նշանն ըրած է, Սաշափն ստղղ է՝ որ հին Հայերը հիմնաւածէն յառաջ թէ կանոնական դրքերն ամբողջապէս ունէին եւ թէ Ս. Գրոց ներաշնչութեան վարապետութիւնը. սակայն առանց ներշնչութեան գաղափարը չափազանց ստուարացնելու եւ Ս. Գրոց աստուածային ներշնչութեան հաւատքը եւ անոր սղեղ մեկնութիւնը առանց մեծ վտանգի մատնելու:

ՓԵՆՏԱՅՈՒ ՔԻՆԴՆԵՐԵՐՈՒ ՆԻ ԻՐ ՊԵՏԱԿԱՆԻԿՆԵՐ
ԽՐԵՐԵՆՈՒԹԸ
(Հարան-ս-նիստ)

Բայց մենք դեռ տեսներ, թէ խորհուրդն ինչ աղբիւրներից է բաղել “Նորեմն սպարապետների՝ պատմութիւնը, որոնց իւր թէ կարգել էր արդէն Տրդատը, (խոր. Բ. 36) եւ վերահաստատում է Անարդուրը, Արդ փաւստո Գ, Ը, խօսում է Հայ աշխարհաւոր, աշխարհաւոր, Բիւրաւոր եւ հաւաքաւոր նախարարների

1 Անդ. Բ. Ի. 62 188:
2 Անդ. Բ. Ժ. 62 166:
3 Անդ. Ա. Ի. 62 98:

1 Անդ.
2 Անդ. Բ. Ի. 62 97:

մասին. իսկ Գ, թ. Աջանեսաց մեծ իշխան Բրեճնի
մասին ասում է, թե նա «էր ձէ շէրէ, գահե-
րէց բարձերէց տաճարին արդունի», Ահա փառա-
տոսի պատմութեան այս տեղի վերայ է հնարել
խորենացին Հայոց չորս-պարսկական պաշտոն-
ները, որոնց եւ բաժանում է հետեւեալ ան-
ձանց մէջ. 1. Բաժնորդ-աղբի, զորավար-բե-
մբայ գնդին, 2. Միջնոյ առաջնորդ Աւագ եւ
Բարեկ Պաշտոն-աղբի, սպարապետ Արեւիկայի զե-
րուն, 3. Վահան Զահապի Արեւիկայի, զորավար
Բարեկայի գնդին, եւ 4. Մանուկի Զահապի
Ուշապետ-աղբի, սպարապետ Զահապի զորուն: —
Մամիկոնեան տան սպարապետութեան մասին
նշ մի խօսք չկայ. Վաչէ Մամիկոնեանի գերը
խորենացին սահմանափակելով՝ ընծայում է
Բագրատուն Բագրատունուն Աստուծոյ մէջ ծա-
նոթանում ենք խորենացու մի երկրորդ տե-
ղեցիայի հետ, այն է՝ Մամիկոնեան տան սպա-
րապետների քաջագործութիւնները կամ լու-
թեան մասին, եւ կամ նոցա գերերը, ուր
միայն կարելի է, յանձնել Բագրատունիներին
Սորանով խորենացին յայտնաբեր հակառակ է
նշ միայն փաստային, այլ եւ Ապամագեղոսին,
Ղազար փարպեցուն եւ Եղիշէին, ըստ որոց Հայոց
ժառանգական սպարապետներն եղել են ոչ թէ
Բագրատունիք, այլ Մամիկոնեանք: Փաստոսի
Գ, գ, յիշած Արտաւազգ Մամիկոնեան սպարա-
պետին, Վաչէի Տօրը, յիշում է նաեւ Ագա-
թանգեղոսը, ճիշտ, իբրեւ օգորդի միայն
չըլտնէ Հայոց մշտն: Վաչէ, Վասակ, Մուշեղ,
Մանուկ Մամիկոնեան սպարապետները, որոնց
քաջագործութիւնները Փաստոսի պատմու-
թեան մէջ շատ ընդարձակ տեղ են բռնում,
խորենացուց լուծութեան են դատապարտում:
Վաչէին եւ Մանուկին նա ամենեւին չէ յիշում,
անմահ Վասակին եւ Մուշեղին անորոշ կերպով
յիշում է Գ, լէ, բայց ոչ իբրեւ Հայոց սպա-
րապետների: Սորանով խորենացին, ինչպէս ա-
սացինք, հակառակ է նաեւ Ե. դարու մատե-
նագիրներին, ըստ որոց Մամիկոնեանները Հայոց
ժառանգական սպարապետներն էին: Ղազար,
Բ, լ ասում է, որ հայ նախարարները «տեղե-
կացում ճանաչին ամենեքեան թէ առաջ ա-
ռաջագործին ազգին այնորիկ (այսինքն՝ Մամի-

կոնեան) ոչ մի ինչ իրք եւ գործք աշխարհիս
Հայոց երթեալ էին ի գլուխ», իսկ Վարդա-
պետապետը հայ նախարարներին ասում է.
«Թէ որպէս ի վերայ ընկերի բարեւոյ տաւել
քան դանձին միշտ հոգալով՝ զանձն եղեալ է
այսմ (այսինքն՝ Մամիկոնեան) տոհմի, զայն եւ
ամենայն՝ դուք Հայք գիտէք ստուգութեամբ ի
պատմութեան գրոց, եւ ի լեւոյ ձեր յաւա-
գաց: Վարդապետ յետոյ սպարապետ է դառ-
նում ոչ այլ ոք, բայց եթէ նորա եղբորդին
Վահան, Բայց խորենացին, Բագրատունեաց
տան ծառայաւոր պատմագիրը, Հայոց ժառան-
գական սպարապետութիւնը տալիս է Բագրա-
տունեաց եւ միեւնոյն ժամանակ չկամենալով
հակառակ Ե. դարու պատմագիրներին, Գ, ծա
կարկառում է, իբր թէ Ե. դարում սպարա-
պետութիւնը պատահաբար, սուրբ Սահակի
միջնորդութեամբ անցած լինէր Բագրատունեաց
տոհմից Մամիկոնեաններին: Փաստոսի եւ խո-
րենացու պատմութեան համեմատութեան ժա-
մանակ մեր գեռ առիթով պէտք է ունենանք ցոյց
տալու, թէ խորենացին ինչ տեսակ կեղծիքների
է գիմում, Մամիկոնեան սպարապետների քա-
ջագործութիւնները Բագրատունիներին ընծա-
ելու: Այսմ շարունակելք վերոյիշեալ չորս
սպարապետներին պատմութիւնը:

Բագրատ կամ Բագրատա Բագրատունին
յիշում է Փաստոսի մօտ Գ, է, իբրեւ Կիւր-
կէ Վաչէ Մամիկոնեանի, Հայոց բուն սպարա-
պետի, եւ Գ, գ իբրեւ «մեծ իշխան օգոր-
դի միայն»: Ահա այս վերջին տեղից խորենացին
օգտուելով, նորան տալիս է առաջին սպարապետի
պաշտօնը, ստորութեամբ լուծութեան տալով
Վաչէի անունը: Վահան՝ նահապետ Ամատու-
նեաց, Փաստոսի վերոյիշեալ գլուխ յիշում է
նշնայեւ իբրեւ Կիւրկէ Վաչէ Մամիկոնեանի,
եւ որովհետեւ Փաստ. Գ, ը, մասնագրում է
Գատաբէի գէմ սկսած պատերազմին եւ Հայ-
պետանի արեւելեան հարաւային կողմում յաղ-
թում է Պարսիկներին, խորենացին նորան տա-
լիս է հարաւային գնդի սպարապետութիւնն եւ
ղեկում է «գլխավորից Արարատականին, ունել
պահ յարգեալի Պարսիկ» Մանախհր Ուշապե-
տին փաստոսի մօտ, Գ, ժ, անուանում է «Կի-
ւրկէ, աշխարհագիր, մեծ ծառայ արքային Հայ-
ոց», այսինքն այն տիտղոսներով, որ փաստաւոր
տալիս է վերոյիշեալ «Բիւրաւոր» նախարարա-
ներին: Սորանից խորենացին եղեակացելով, որ
Մանախհրն սպարապետ է եղել, նորան տալիս
է յատկապէս հարաւային գնդի սպարապետու-

Ե Ուրախ ենք, որ Մարգարտ, անկախ մեզանից,
նպղն է ասում: Եւ խափելով Մամիկոնեան տան սպարա-
պետութեան մասին եւ համաստեղով խորենացու փոյ-
թ թիւները Փաստոսի վկայութեանց հետ, ասում է.
«Կարծիք է թէ ինչպէս խորենացին ամեն հարգք է գործ
ղեկով: Մամիկոնեանները Հայոց պատմութեան եւ ըմբի-
ւ («Հանգես Ամ», 1897 եր. 7):

Թիւնն եւ ղըկում՝ եւ զղովամբք Ասորիստանի եւ զՄիջագետաց,՝ որպէս զն սուրբ Թակորի 8 սարկաւագներին եւ 792 ռաւիկներին գերել տայ: Եւ իրաւ, խորենացին սոյն գլխում պատմում եւ սուրբ Թակորի եւ իւր սարկաւագների պատմութիւնն, որ վերջրէլ եւ փաւաստոսի (Վ, Ժ) եւ ըստ Հաճոյս փոփոխութեան ենթարկել: Փաւաստոս նախ սուրբ Թակորի առասպելախառն պատմութիւնը տալով, ասում է, որ նա «եկն (ի Ռշտունիս) ռուսցանել եւ խրատել: 6 թայց Մանանձիհր Ռշտունին արհամարհեց նորա իմաստուն խրատներն եւ իրեն նմա հնձուկս առնելոյ, ունիւ հարկէ այլ՝ որ կային ի նաղառ ուռնց յաջան, եւ անել առաջին նորա. եւ հրամայեաց ի դահճէ միտէ ի ձով անդր հոռէ: 7 Արդ մեր զառամալը պատմաբանք փաւաստոսի ծած այս ութհարիւր անմեղ կապեալներին մասին ցանկարի տեղեկութիւնը, պայնքն թէ նորա ինչ պարճառով կապուեցան, չգտնելով՝ եւ կամանալով փաւաստոսի պատմութիւնը պարզաբանել, Մանանձիհրի մասին ասում է, «բաղում գերին առնալ ի կողմանց Մծբնայ, ընդ որս եւ սարկաւագունս ունի մեծ իպսիկոպոսին Եակոբայ: 8 Մոցանից ունին սարկաւագներ եւ համաբում, որովհետեւ փաւաստոսից գիտէր, որ Եակորը հետեւորդներով էր Ռշտունեաց երկիրն եկել («եւ որ ընդ նման էին ») իսկ 792ին՝ հասարակ ռաւիկներ: Թայց տարանով խորենացին տգիտաբար յեղաշրջել եւ սուրբ Թակորի Ռշտունիք գալու նպատակը: մինչդեռ նա ըստ

1 Որ սոյտեղ եւ մ խորենացին խորագրութեամբ արտագրում եւ փաւաստոսի, զորան ապացոյց եւ հետեւեալ փաստը: Փաւաստոս ասում է. «Զորան (իշտանքն Հայոց) եւ յազնէրն զորանց Պարսից, եւ առ Հասարակ ընդ սուրհանդէս զաննայն. եւ սպանին զբշտանել, եղբարք եւ որդուք իւրովք հանդիմ: Թայց զաջիկ մի գրասուր նորա անին, եւ զգլխին Քալուրն զգնչին բերին առ արքայ... Թայց յարգանք Քալուր բռնելի՝ պատանաւ մի փախաւ անկառ առ զորավարն Հայոց Ղալե... որոյ անուն ինչոյ կոչէր, խորենացին զպիկո փախանի՝ նորա իւրեք եղբոր չլիցայն առաւ, ասում է. «Սատակ (Մանանձիհր) զնա (զխալուր), եւ զզորս նորա եւ զարարին օգնականս նմա հաւանական առնել, եւ զբրիճ Քալուր զէլիս ձերպիկալ արարեալ, հանդիմ երկաթի կապանք առաքել խորենացի Արդ հանդիմն նախադրութիւնը փաւաստոսի մտաւորութեան է, թայց Մովսէսի մտաւ յն միայն աւելցր, այլ եւ միտգտմանը հակառակ եւ լեզուի փանդներին, որովհետեւ «կապանքն բռնեալ Ablatiuis instrumenti եւ իսկ Abl. instr. գրուում եւ առանց որ եւ նախարարութեան: 3 Յն օրինակներն նոյն իսկ Մովսէսի մտա Գ, ի. «Երկաթի կապանք եւս առնել (զԱրարական) եւ Քալուրն Գ, լիւ «Երկաթեղէն կապանք երկեալ (Պապայ) առաջի Մծբնի քաղաքն... սկիւրով վճարել, Պապան չկայ, որ խորենացին անուշադրութեամբ ընդօրինակում եւ փաւաստոսի «հանդիմ, բաւել: ինչպէս փաւաստոս վերջրէալ անդիմ երեւում է, Քալուրին յազնեց Մանանձիհրը չէր:

Փաւաստոսի՝ Ռշտունեաց երկիրն եւ գալիս իրեւ թարողէ, խորենացին ասում է, թէ նա Հայաստան եկաւ գերիններին ալատելու համար: Մնացած միւս պարագաները, ինչպէս լերան կատարից, «յորմէ երեւեր գաւառն ամենայն, Ռշտունեաց երկիրը նշովելը, Մանանձիհրի Հեւրովդեան մահով օտարակիլը (Փաւա. «Հայաստան ծակոտեալ ելանէր մեծաւ տանջանք յաշխարհէն») վերջրած են փաւաստոսից:

Առանձին բացատրութեան կարտ եւ Միհրանիւրը ուրիշ սպարապետութիւնը Ակաւայ մայ սպարում է, թէ ինչպէս Տրդատ Հայոց թագաւորն իւր զօրքերին սպարապետ կարգեց մի օտար ժողովրդի՝ «առաջնորդի, որ կարող էր ըստ պահանջելոյ հարկին իւր սուրբ դարձնել նոյն իսկ Տրդատի գէմ, ինչպէս եւ արաւ: խորենացին պարզամտութեամբ աւելաւցում է. «Վատահացեալ (Տրդատայ) վասն ի քրիստոս հաւատոցն, սակայն այս իւր սեպհական կարծիքն է: Մեր կարծիքով Միհրանի՝ սպարապետութիւնը խորենացու ցնդաբանութիւններով մեկն է: Դա այս Տարեւելով նպատակ ունի Ղալաց քրիստոնեայ թագաւորին՝ Հայոց քրիստոնեայ թագաւորին ժամանակակից եւ հպատակ հանդիսացնել, ինչպէս յետոյ Հայոց Քիրան ամբարշտ թագաւորին ժամանակակից եւ նշանակում Թուրանոս ուրաղորդն եւ նորան սպասաւորում եւ տալիս (վարք եր, 144), ցոյց տալու համար, որ «նման զնմանս սիրեցէ:»

Ահա խորենացու յիշած չորս սպարապետների պատմութիւնն եւ խորենացու պատմութեան այս մասի (Գ, Խ—Է) գաղտնիքը:

Այս բոլորից յետոյ խոր. Գ, Է, վերջապէս անցնում եւ խորովը ղոտակի թագաւորութեանը, փաւաստոսի պատմութիւնն ըստ իւր ճաշակի փոփոխութեան ենթարկելով: Արդպէս եւ գիտեալ, որ խորովը ղոտակն ըստ փաւաստոսի պատմութեան՝ իւր մեծ հօր արքանուր զաւակն եւ եղբայր փաւաստոս նորան առնուանում եւ «քաջ արանցն աշխարհաշէնն խորովը: Դա իմաստուն, խոհեմ եւ վեհանքն

1 Յն Հ. Սարգիսեան, Ապոմանգեզոս՝ Եւայն, 230, 1:

2 Այսպէս, որ այս Միհրանը նոյնը չէ փաւաստոսի Գ, է, Ժ Եւայնը յիշած Մեծնշապի հետ, ինչպէս Մարտարո կարծում է:

3 Ղալաց զարմի բուն հեղինակը Ռուսիկոս եկեղեցական պատմագիրն է (սեւ Գալիլեան, Յիւլիանոս պատմ. Բ, 480, 7): Սորանից վերջրէլ եւ Սարգիսեան, իսկ Սարգիսեանից՝ Մ. խորենացին (Բ, 42), ի հարկէ իւր քանկացած փոփոխութիւնները մոցնելով նորա մէջ, ինչպէս ցոյց եւ տուել կարողեք. («Հանգեսամորթայն 1893 յուշն»)

էր.¹ նա ըսում էր սուրբ Վրժանիսի բարի խրատներին եւ նորան հնազանդում էր՝ ինչպէս որդին հօրը, որով եւ զարմանալի համարաշխուժութիւն որ սիրումը սուրբ Տրդատի եւ սուրբ Գրիգորի որդւոց մէջ։ Պատարազմաների ժամանակ երկուսին էլ միասին Հայոց զորաբանակումն ենք տեսնում, մէկին ձեռքին սուրը, միւսը ձեռքին սուրբ խաչը (Փաւս. Գ., է, Ը)։

Բոլորովին այլ գոյններով է նկարագրում խորհնացին տղն այս խոսքովին։ Ըստ խորհնացու՝ խոսքովը «ոչինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ, որպէս զՏայր... ամենեւին ոչ ունելով փարեւ աղետական մտածութիւն... զքաջութեան եւ զբարի յիշատակաց անփոյժ արարեալ, անձնատուր է լինում» զբռնական հաւորսութեանց եւ այլոց որոց²։ Ո՞ր տեղից, ո՞ր աղբիւրներից խորհնացին այստեսակ դատողութեան եկաւ։ Նորա մի քանի կցկուտը տեղեկութիւնները խոսքովի մասին մաքուրապէս վերցրած են Փաւստոսից՝ «նա ոչ մի բան չէ պատմում խոսքովի մասին, որ Փաւստոսի մօտ չգտնուի ուրեմն ո՞ր տեղից է մեր զառամեալ պատմարանը այստեսակ լուսանքներ թափում խոսքովի գլխին։ Արդ, կասկած չէ կարող լինել, որ այս բոլոր լուսանքներն արտագործը խորհնացու տենդեցեցեան են։ Նա կամենում է ցոյց տալ, որ սուրբ Տրդատի յարդգները նորա հակապատկերն են ներկայացնում. նորա ամենքն էլ վատ, անաբան են անօրէն անձինք են։ Այս սկզբունքով առաջնորդուելով մեր վանականը՝ խոսքով կոտակի աշխարհայինութեան գործերը (Փաւս. Գ., Ը) համարում է չապաւրսեան եւ զբոսասիրութեան գործեր, եւ դառնացած ծերունին այնչափ յառաջանում է, որ հեզ եւ խնձար հոսքովին համեմատում է Լուիկի անօրէն, անխիղճ եւ վատթիւր Յովնակով՝ թագաւորին, Յովսիս ազնւ. թագաւորի անարեան որդու եւ

¹ Նա տեսնելով Սանեան Մագթեաց թագաւորի, իւր թշնամի, արեւաշաղկապ դուռը, «այլ սխառ (եւ) ստե. Եղբայր իմ էր ազգու արեւելեան» (Փաւս. Գ., է 1)
² Խոր. Գ., Թ, նորան նշնպէս անուանում է «թուլաբոր»։ «ԵՄԼԴ»։

³ Փաւստոսի խօսքերը «ի բնութեւն որ անուանեալ իւր Գրիգին, խորհնացին աղիտարար յեղորդել են. «յոսք մի... զբոս պարսկական լեզուին դասին իւրին» ինչպէս մասնագետը նկատած են, պարսկերէն «գրիգին» բառ չկայ, ուստի եւ այս մեր ազգւո, բայց գիտական երեւալ ցանկ կարող ծերունու ընդունալն բացատրութիւններից մէկն է։ «Երեւն ուղեցեալ արեգական, եւ օդ լիւրձայնի պղտորեւ թռչող հոգեւորութիւն փշեթի» խօսքերը խոր. վերջերէլ է Փաւստոսից, որը Մագթեաց կաթողաւորը յիշելով, ասում է. «անքն զկոտորածն զբացն հարեւոց, զի Կիւրի երկին է հոսց Թաւաշն»։

յաջորդի հետ (609—599 նախ քան Վ.Գր.), որը իւր ժողովրդի դառն ձգնաժամին զբաղուած է իւր պաշտատեան շինութիւններով, իւր ժողովրդին ձրի բանեցնում է, որին եւ Նրեմիա մարգարէն ուղղում է իւր ստակալի բողոքը, Գլ. ԻԲ, 13—19 (խոր. «պղտու հեղեղաբո» լիւնեւ, Նրեմիա. «նշեցի քեզ տուն պատշաճող, քեղաբոս հեղեղաց յորինեալ պատու հանդիք»)։

Հետեւեալ գլխում (Գ., Թ) խորհնացին պատմում է հիւսիսակամների արշաւանքը, որը Փաւստոսի պատմութեան (Գ., է) այլանշակութիւնն է։ Ըստ Փաւստոսի՝ Հայոց վերայ արշաւողն է «թագաւորն Մագթեաց Սանեան» հիւսիսային իովկասում բնակուող բազմաթիւ ազգերով, որը ցանկանում է Հայոց թագաւորից վրէժ տանել, որովհետեւ սուրբ Գրիգորիսի առաքելութիւնը (Փաւս. Գ., Զ) նա վերագրում է Հայոց թագաւորի խորամանկութեանը. ըստ խորհնացու՝ արշաւողներն են «բնակիչք հիւսիսայ իովկասու, գիտացեալ զվնասարտութիւն նորա (խորհրդու) եւ զյուլութիւն, եւ առաւել ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սաւաթի» ի գաղտնի հրամանն Շապուհ պրքայից արքայի, խորհնացու պատճառաբանութիւնը սուտ են ինքնահեռ է. Նորա Կանաթուրուկ թագաւորին՝ Մագթեաց Սանեան Սըշակունի թագաւորն է, ինչպէս վերեւ ասացինք։ խորհնացին Գ., Զ, նորան Շապուհի մօտ փախցնելով, այստեղ վերջին տեղում յիշում է, ըստելով, թէ ի՞նչ եղաւ նորա փախճանը։ Ուստի եւ նորա տեղ խորհնացին վարսակամների վերայ զորագլուխ է կարգում «սկայ ոմն անարի», «ահագին վիրաւ», որի զինավառութիւնը մեզ յիշեցնում է Հերակլէսի եւ Թեդեոսի ժամանակների առասպելները։ Սուտ է, թէ հիւսիսակամները արշաւեցին Շապուհի հրամանով. որովհետեւ հիւսիսակամները նշոյն իւր Շապուհի կտաարն լծնամներն էին։ խորհնացին այս պատճառը համարում է, որպէս զի Գ., Ժ, խոսքովին առիթ տայ Շապուհի հետ «խաղաղութիւնը լուծանելու» եւ «մասնաւոր Տարկիւր» արգելելու, որով եւ մեր գաւառայ պատմաբանը նպատակ ունի բացատրելու, թէ ի՞նչ պատճառով ծագեց այն արիւնշահեղ պատերազմը Պարսից եւ Հայոց մէջ, որ Փաւստոսը Գ., Ժա, անմիջապէս խոսքովի մասին յետոյ յիշում է։ Ըստ Փաւստոսի՝ հիւսիսակամները արշաւում են անխիղ եւ անհամար խառնաճանաչեալ զօրքերով. խորհնացին ուղղում է մի կերպ Փաւստոսի պատմութիւնը պարզաբանել, ասելով «ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանելն

մեծաւ ամբողիւ, որպէս թէ երկու բերրովք, ըստ փառաստոյ՝ հիւսիսականներէ արշաւանքի ժամանակ Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետը՝ երթեալ էր զերկայն ճանապարհս ի կողմանս Բուսնաց, (այսինքն դէպ արեւմուտք)։ Այս պատճառաւ խորով թագաւորն եւ Վրթմանէն կաթողիկոսը խոյս տուին ՝ եւ անկախ յամբոյր բերդն Գարեւնից յերկիրն կոկկայ, Բարբարոսները ընդդիմադրութեան չհանդիպելով, սիրուում են Հայաստանի զանազան կողմերն եւ սկսում են աւար եւ կողովաւոր որոնել։ Վաչէ Մամիկոնեանն այդ ժամանակ հայրենիք վերադառնալով, զօրք է ժողովում եւ Ելու գլուխ կողուած ըբան մօտ նոցա զօրքի մի մասը սրի մատնելով, խլում է նոցանից աւարն եւ գերովթիւնն եւ շտապում է Արարատեան դաշտը, ուր եւ Գասնէր զՎանանեան թագաւորն Կաղբիթաց բուն գնդաւն, անթիւ անհամար զօրօնն հանդերձ։ Վաչէ Մաղարշապատ քաղաքի։ Խորենացին այս պատմութիւնն այնպէս փոփոխում է, որ մի մեծ անտեղութիւն է յաւաքանում։ Դա ստում է, որ հիւսիսականները Կատասհեալ պատերազմաւ արեւելեան եւ արեւմտեան զօրուն Հայոց հանդերձ զօրապետքն Բագարատաւ ասպետիւ եւ Վահանաւ նահապետիւ Ամատունեաց, քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային խորովայ էին յաշխարհին Դոմիաց, եւ զՄիհրան սպանեալ, եւ զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ՝ ի թիկունս ընկնցեալ թշնամեաց, եւ հասեալ ի դրունս Վաղարշապատու՝ պաշարէին։ Արդ ինչպէս եղաւ, որ հիւսիսից արշաւող բարբարոսները պատասհեցան արեւելեան եւ արեւմտեան Հայոց գնդին, եւ վերջապէս ինչպէս եղաւ, որ նոքա արեւելեան եւ արեւմտեան զօրքերին պատահելով, հեռուօքն գունդը ջարդեցին եւ նորա սպարապետին, ինքն՝ Միհրանին սպանեցին։ Արդարեւ Խորենացին հարկից ստիպուած՝ իւր Մեկնեմասի ինդիրը կատարում է, շտապով այս տեղից այնտեղից արտագրիւով Հայոց պատմութիւնը,՝ այլ եւս ընկատելով այն հակասու-

թիւններն, որոնք իւր շարագրութեան մէջ մանում են։ Օշականի ճակատամարտի պատմութեան մէջ երկու պատմագիրների մէջ բառացի նմանութիւնն անկայստի է։

Փաստքն.

Խորենաց.

Աւագ զգուհի Վաչէ եւ յաշխարհի յաշխարհս է վերջ քաղաքին... Եւ իբրեւ տեսին զան յարակեալ ի վերայ իւրեանց, փախեան ելին ի քաղաքն անդ յառաջսն ի կողմն յՕւլու բերդին, եւ զանապատն, եւ զհարաւոր Գիւս արաւել իւրեանց համարեան։

Խորենացին Վաչէ Մամիկոնեանի անունը ստորութեամբ լուծութեան տալով, նորա դերը յանձնում է Բագարատ Բագրատունուն։ Խորենացին Հայոց այս յաղթութիւնը վերագրում է Վաղարշապատի կաթողիկէին, եւ այս՝ այն ժամանակի վանականի կողմից շատ հասկանալի է։ Ինչպէս ըստ փառաստոյ, այնպէս էլ ըստ Խորենացու՝ պատերազմից յետոյ տեղի են ունենում պարզեւարաշխութիւններ։ Մովսէս Վաչէ պարպետի անունը լուծեան մատնելով, չէ յիշում նաեւ նորա ստացած տեղերը, այլ միայն Բագարատ Բագրատունու. «անախանձ վկայութեամբ», Վահան Ամատունուն ընծայել է տալիս «զտեղի ճակատուից զՕշական»։ Այս հակասակ է փառաստոյն, որը թէպէս յիշում է, որ խորովը «այլը նախարարին», եւս պարպետներ տուց, բայց Օշականի պարզեւարաշխութիւնը Վահանին՝ չէ յիշում։ Աւստի ամենայն հաւանականութեամբ Խորենացին այս կարկատում է Կորիւն Աբանշլու պատմութեան վերայ (Վեհեանիկ 1894, եր. 45), որից գիտիք, որ Օշականը Ե. դարում ապրող երեւելի Վահան Ամատունուն էր պատկանում։ «Գարշոյլ Մաղաւաղ խոփառունեաց նահապետը», որին Խորենացին երեւակայական մեծեալ Միհրանի տեղ պարապում է նշանակել տալիս, փառաստոյ, ժա, յիշում է իբրեւ մէկն այն իշխաններից, որոնք Ներսէս Մեծին ուղեկցում են գէպ ի Բուսնաց երկիրը։

Խոր. Գ. Ժ, պատմում է խալսովի մահն եւ Հայոց պատերազմը՝ Պարսից հետ։ Ինչպէս

է Այս ձերուինն որչափ խաղաղի, նոյնչափ եւ միտմուն է, իւր Գ. Ժ պարզամտութեամբ ի լուր տալու հի պատմում է, թէ ինչն ինչ ոգրեմիւ, թէրի եւ ձեռնադէկ հակոցողութիւն աւել պատմագրութեան մասին։ «Բայց թէ արցնե որ», գրում է նա իւր Մեկնեմասին, «պարտ է մեզ զսասեանս Մեծին Սահակոյ ի Պարսից հրապարակաբանութեանն քրեւ, գրեալսն, զի ոչ յու մեք ի լուսնիս մեր հասեալ է բովանդակի քննարկութեամբ, եւ ոչ մեր ի պատմութեանս հիւսել հաւանիքի։ Զի ես այր եմ ձերապարտ եւ հիւսելուս եւ անպարտալ ի թարգմանութեանց, եւ սերտիւն Գայի իւրովի, զիւն Բարեգուհից պարպետ Բաւնի, զի ես ասիւր խորտիւնցի, եւ ես հաւաքեցեալսն ի

հոգ հայրենասնու թափի եւ սուղանոց», Ո՛վ ձերացեալը հիւանդուս. ոչքան մեծ մասաւ թիւն պէտք է մատուցած լինելը քս ազգին, եթէ քս Մեկնեմասի անորա պահանջով ընդդիմադիր, շարտադիր քս թարգմանութիւններով զբաւոյ ին եւ ապապր դպրեաւ. սերունդներին չթողնելը քս կեցի, անշուշտ եւ անկենդան Հայոց պատմութեան կնիքը։

ասացինք, խոր. Գ, Թ, Տիւսիսականներին Հայոց վերայ արշաւել է տալիս «ի գաղտնի Տրամանէ Շապհոյ Պարսից արքայի», իսկ այստեղ պատմում է, թէ «գիտացեալ խորովայ, թէ ձեռն Շապհոյ Պարսից արքայի ընդ Թշնամին է, լուծանէ զխաղաղութիւն ընդ նմա. եւ զմասնաւոր Տարկն արգելաւ ի նմանէ, տալով կնայսեր. եւ անելով զզորս Յունաց ընդգիծանայ արքային Պարսից: Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. եւ բարձեալ զնա՝ թաղցին յԱնի առ Տարս իւր:» Մեծ վրթաներ «Ժողովեալ զամենայն նախարարս Հայոց, Տանդերձ զորքը եւ զօրապետօք, յանձն առնէ Արշաւրի կամարաբանի, որպէս գլխաւորի եւ յոյժ պատուականի յետ արքայի, զաշխարհս Հայոց: Եւ ինքն առեալ զճիւղին որդի խորովում, գնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի Տօր իւրջ կացէ:» Արդ այս բոլորը սուտ, Տակապատմական զրոյցներ են: Մենք արգէն տեսնք, որ Տիւսիսականներէ արշաւանքի պատճառը սուրբ Գրիգորիոս քարոզութիւնն եւ դորանով բարբարոսների սրտերում յարուցած անկաստելութիւնն էր, եւ ոչ թէ Շապուհի գաղտնի Տրամանը: Պէտք է նշնայեալ նկատել, որ խորանցու վկայութիւնը, թէ Հայաստանը խորովի ժամանակ կանոնաւոր Տարկ էր տալիս Յունաց կայսերը (վերեւ եր. 123) եւ Պարսից արքային էլ «մասնաւոր Տարկեր» (տե՛ս եւ Գ, Ժ) էր տալիս, շատ անհասկանալի զրոյցներ եւ, Տակապատմական փաստաթիւն եւ արտաքին պատմաբանութիւններ: Յիւրաքանչեւ, Հայաստանը, որ 297 թվ. դաշնադրութեամբ բոլորովին ազատուել էր Պարսից գերիշխանութիւնից, ի՛նչպէս կարող էր խորովով կոտակի ժամանակ Պարսից «մասնաւոր Տարկեր» տալ, Նշնն իսկ խորովից շատ ուշ, 358 թվ.ին, երբ Հայաստանում թագաւորում էր խորովի թոռն Արշակ, Շապուհ, Արեգակի եւ Լուսնի եղբայրը, իւր թղթում առ դատանագիտ գառն բողք է ներկայացնում, թէ «Armeniam recuperare cum Mesopotamia debeo, avo meo composita fraude praereptam» (Ստիպում եմ Հայաստանը Միջագետքի Տէտ նորից գրաւել, որ նենգութեամբ իմ պապի ձեռքից խլեցին, այսինքն 297 թվ.ին): Բայց Հռոմայեցոց կայսերը Տարկ առնելու վերին աստիճանի կասկածներ է. Հայաստանն իւր ռազմագիտական գլուխամբը կուռականն էր դարձնել Պարսից եւ Հռոմայեցոց մէջ, որոնցից ամեն մէկը աշ-

խատում էր իւր գերիշխանութեան տակ ունենալ այդ երկիրը: Հռոմայեցիք ոչ միայն իրենց դաշնակից Հայոց թագաւորութիւնն այդ Ժամանակ Տարկերով չէին կեղեքում, այլ եւ աշխատում էին Հայոց թագաւորի եւ նախարարների սրտերը մեծամեծ ընծաներով շահել, որպէս զի նոքա շարունակէն իրենց գաշտակից մնալ:՝ Երբ Տիրան թագաւորի գերութիւնը անանելով, Հայ Ժողովրդի բոլոր դասակարգերը պատգամաւորութիւն ուղարկեցին (կոտանդիտ) Հռոմայեցոց կայսեր մօտ, խոստացան նորան ծառայել ոչ թէ Տարկով, այլ «Տնազանդութեամբ»: Եւտոյ միայն Մանուէլ Մամիկոնեանը վարագրատին Տալանելով եւ «անեալ զմտաւորով, թէ արժան է նմա գէթ զի որ թիկունս առնել», պատգամաւորներ եւ ուղարկում Պարսից թագաւորի մօտ եւ նորանից օգնութիւն է խնդրում: Ահա այստեղ առած է, որ երբ Պարսից թագաւորն Հայոց ազգապետի խնդիրը կատարելով, Սուրենին 10,000 զօրով Հայաստան ուղարկեց, Հայք «Տնազանդէին Տրամանաց թագաւորին Պարսից եւ կարգէին թագաւորին Պարսից յաշխարհէն Հայոց հոգի՝ տալ ընձայս եւ պատարագս: Սցնպէս եւ մարզպանին Սուրենայ Տասս եւ կօշիկս եւ զպիտոյս ռոճկացն, սցնպէս եւ տասն Տազարացն դարմանն եւ կիրակուր քստ պիտոյցին», իսկ Հայաստանի բուն Տարկատուութիւնը Յունաց եւ Պարսից տէրութեանց՝ սկսուում է Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանմամբ, երբ յոյն եւ պարսիկ քաղաքագետները մօտենում էին, «Ղաւս, զի այստ (բաժանմամբ) եղծանել եւ խանկարել կարացուք զայս թագաւորութիւնս նախ ընդ երկուս բաժանելով երկու թագաւորօքս Արշակունց՝ զորս կացուցաք, ապա եւ ընդ նոսա կրծն ջանացուք, աշխարհացանք, ի ձեւ որդիների ծնալովներն, զի մի կարացանք ի մեզ մեր բառնալ զգրուս», Այս բոլորից յետ պարզ է, թէ ինչպէս կասկածելի է խորանցու վերջիշխալ վկայութիւնը:

Բայց խորանցու միւս խօսքերն եւս շատ տարակուսելի են: Յիւրաքանչեւ, ի՛նչպէս Պարսից թագաւորը լսելով խորովի ապստամբութիւնը, ձեռքերը ծալեց եւ անգործ մնացած, մինչեւ խորովը մեռաւ, թաղուեցաւ (Անիում թագաւորը խոր. վերջերէլ է փաստաթիւ, Գ, Ժ, եր. 28),

1 Տե՛սնէլ վեր. եր. 84, ուր պատման է, թէ ինչպէս կոտանդիտ կայսրը ընդհանում է Արշակ թագաւորին իւր մեծամեծներով:

2 Փաստաթ. Գ, խա:

1 Ammianus Marc. Rerum gest. XVII, 5, 6:

մեծ Վրթանէսը Տիրանի հետ Կ.Պոլիս գնաց: Վերապէս Բնչպէս կարող էր Վրթանէսը հայ-րենիքի այդ դառն ձգնաժամին վերջնել Տիրանին եւ Կ.Պոլիս վազել: Է՞ն որ հէնց այդ րոպէին Վրթանիսի եւ Տիրանի ներկայութիւնը հայրեն-նիքում անհրաժեշտ էր, միթէ էջի կարող մեծ Վրթանէսը կոստանդնուփ կայսերը թուղթ գրել եւ խնդրել, որ նա Տիրանին թագաւորեցնէ, ինչպէս այդ եղաւ ըստ Խորենացու՝ Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակ (վեր էր. 122): Արդ ինչպէս Խոսրովի թագաւորիւրը մեծ Վրթանիսի միջնորդութեամբ եւ Անտիոքոս յարգարէի ձեռքով, այնպէս էլ Տիրանի եւ Վրթանիսի Կ.Պոլիս գնացն եւ առաջինին թագաւոր պսակելին անմիա զըոյցներ են: Խորենացին, ինչպէս ասացինք, գաղտնի նպատակ ունի, սուրբ Առաւելուրդի ծերունի որդուն մի անգամ եւս հայրենիքի պաշտպան հանդիսացնել, դորա համար եւ նա նորա մահն երկք տարով ուշացնում է (վերու էր. 121): Բայց իսկպէս մեր զարմանալի պատմաբանն այստեղ եւս փաւստոսի պատմութիւնն այլանգակում է. Գ, Ժա եւ իսա փաւստոս Գ, Ժա, պատմում է Պարսից եւ Լայոց մէջ տեղի ունեցած մի արինահնէղ պատերազմ, որի մէջ ընկնում է նաեւ Վաչէ Մամիկոնեան քաջ սպարապետ: Փաւստոսն այս պատերազմին անմիջապէս կցելով Վաչէի մահէն ետեւ վերայ արած սուգն եւս աւրը Վրթանիսի քանչեւի զամբանակները, մոռնում է ասել, թէ ով յաղթեց այս պատերազմում: Սակայն զամբանականի հետեւեալ խօսքերը. «մեր բարեպաշտութեան նահապետ է Վրթայ այսորիկ ձգնեալ պատերազմում, զգար պահեալ հեռացուցեալ հալածեալ յաշխարհէ մեռան», ցոյց են տալիս, որ Լայոյրը Պարսիկներին յաղթելով՝ իրենց երկրի սահմաններից հալածեցին: Ահա այս պատերազմ է, որ Խորենացին լոկ «ընդդիմադրութիւն» է անուանում եւ անորով թողնում անցնում է. որովհետեւ եթէ նորա վերայ ընդգրանջուէր, ստիպուած պէտք է լինէր Մամիկոնեան ասն սպարապետութիւնը յիշել, իսկ Բագարատ Բագրատունուն Վաչէի տեղ մեռցնել էջի կառուղ, ինչպէս յետոյ երեսակայական Սահակ սպարապետ Մանուէլ Մամիկոնեանի փոխանակ գիրեզման է ուղարկում¹, որովհետեւ փաւստոսից, Դ, Գ, գիտէր, որ Բագարատն Արշակ թագաւորի ժամանակ դեռ եւս ապրում էր: Բայց որ Խորենացու յիշած «ընդդիմադրու-

թիւնը», փաւստոսի վերոյիշեալ պատերազմի աղճատումն է, այդ երեւում է նորանից, որ փաւստոսի նման՝ Խորենացին եւս այդ դէպքից անմիջապէս յետոյ պատմում է Խոսրով թագաւորի մահը:

Իսկ Վրթանիսի եւ Տիրանի Կ.Պոլիս պատգամաւորին փաւստոսի Գ, իս, այլափոխութիւնն է: Այս պատգամաւորութիւնն եղաւ ոչ թէ Տիրանին, այլ Արշակին թագաւորեցնելու համար, երբ մեռած էր ոչ միայն սուրբ Վրթանէսն, այլ եւ նորա որդին սուրբ Յուսիկ: Լայոց պատգամաւորներն էին Անդովկ նահապետն Արշարունեաց: Ահա սոցա դերն է, որ Խորենացին յանձնել է սուրբ Վրթանիսին, որպէս զի նորան բարեխօսել տայ զպատանդիտո կայսեր առաջ: Եւ որովհետեւ փաւստոսը պատմում է, որ Յունաց կայսրը Արշակի կամարականի օգնութեամբ յաղթեց Պարսից (Դերեսէ) թագաւորին, դորանից Խորենացին հնարել է, թէ մինչեւ Տիրանի Լայաստան վերագաւաճել քաջն Արշակի կամարական Լապուհ Պարսից թագաւորի եղբորը Դերեսէին «ի Մուռնոն անուանեալ դաշտի», յաղթեց:

Հետեւեալ գլխում (Գ, Ժա), բաց ի ժամանակագրական այլանցանքներէ, որոնց մասին այդէն խօսել եւք, ուրիշ ոչինչ չկայ: Գ, Ժբ մի ողորմելի տեղեկութիւն է Պարսից եւ Հռոմայեցեց մէջ ծագած 25ամեայ պատերազմի վերայ, որի մասին յետոյ պէտք է խօսինք. իսկ Լապուհ Որմադեանի մեր Տիրան արքայի հետ «առաւել սեր հաստատուն», Խորենացին վերցրել է փաւստոսից, Գ, ի, ուր ասած է. «բայց դեռ բարեկամութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցոցն, ի մէջ թագաւորին Լայոց եւ Պարսից:» Գ, Ժգ, Խորենացին Յուսիկանու Ուրացողի

1 Ըստ փաւստոսի՝ յաղթութեան տեղին էր Բաւսեան իսկանդեր Ռեյսը գիւղը Խորենացու զորքն Պարսից զաւոր իմն անցայտ է, բայց հասանաբար գտնուած է Բաւսեանի կողմերը: Ինչպէս արդէն շատերից նկատուած է, փաւստոսը՝ Արշակին թագաւորեցնելու համար եղած այս պատերազմի պատմութիւնը շփոթել է 297 թուականի պատերազմի հետ, որ յիշուի Պարսից Դերեսէ թագաւորը հրատարակեց իրիկ լիտանիս կայսրը, բայց Գալիերիս զորավարից Լայաստանում յաղթուելով, փախաւ, դերի թողնելով իւր կողմնողը թշնամու մեծքում: Որովհետեւ Տիրանի եւ Արշակի ժամանակ Պարսից թագաւորն էր Լապուհ, ուստի փաւստոսը սխալուած է Դերեսէ գնելով: Նա Դերեսէին Կ. Լապուհին, ինչպէս եւ Կոստանդնուփին եւ Վաչէին, ի փ է անուում, ինչպէս նկատուած է Մարգարտ: Խորենացին ցանկանալով փաւստոսի սխալ աղբիւրը, նոր մուրրութեան մէջ է ընկնում, Դերեսէին Լապուհի եղբորը համարելով (սեռ Gelzer, Die Anfänge d. arm. Kircheng, p. 118, Ann. 2.)

1 փաւստոս, Ե, իգ եւ Խորենացի, Գ, խա:

մասին մի երկու իտաք ասելով, որ վերցրել է արտաքին պատմագիրներինց, ասում է, որ «Տիրան մեր թագաւոր իրեալ ընդ առաջ Եռլիա-նոսի, դիմէ ի վերայ Պարսից զօրացն եւ հալածականս առնէ, եւ հայրեալ պատաւորութիւն, անցուցանէ զամբարիշտն Եռլիանոս հանդերձ բազմութեամբ պրեւծիդն. եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ:», իցիկում թարգմանութեամբ զբաղուած ծերունին, ինչպէս երեւում է, շատ դիմ, մանկական հասկացողութիւն ունի պատե-րազմական գործի մասին: Նա կարծում է, թէ հեշտ բան էր Հայոց թագաւորի համար Շապուհ Երկայնակեացի հակապական զօրաբա-նակը: «Հայածական առնեն:» Արդէն մենք վերն ցոյց տուինք, որ Տիրանի եւ Եռլիա-նոսի ժամանակակիցութիւնը անմիտ զրոյց է: Խորենացին գաղտնի նպատակ ունի, սուրբ Եռական սպանչին Հռոմայեցւոց ամբարիշտ կայ-սեր հետ հանդիպցնել եւ նորան համամիտ հանդիսացնել: Դորտ համար է Տիրանին Եռ-լիանոսի առաջն է ուղարկում: Բայց զորանով Խորենացին ցոյց է տալիս իւր ազիտութիւնը այդ ժամանակուայ պատմութեան մէջ: «Անցուցանել թագաւորին (Արշակայ) զԵռլիանոս ընդ Եփ-րատ, վանելով անտի գլաւորակը» չէ ամենեւին հաւանութեան: Չէր մարտ Արշակայ անցուցա-նել զԵռլիան ընդ Եփրատ, ոչ զառաջին առաջն, զի այն կողմանք ի ձեռս Հռոմայեցւոց էին եւ Հէր հնար Պարսից աղբեւուլ անդ զանցան Եռլիա-նոս, եւ ոչ յետոյ առ Կիւսեանիս, զի Հէր ի միասին քննէ Արշակ կամ զօրն նորա ընդ գնդին Եռլիանոս, այլ ընդ գնդին որ ընդ հիւսի-սակողմն արշաւէր¹:», Խորենացին այս գլխի վերջը ասում է, որ Եռլիանոսը Տիրանից «խնայէ զօրս եւ զդրամ», իսկ Տիրանը նորան տալիս է «զօրդի իւր զՏրդատ զերրորդ» հանդերձ կնաւ եւ որ-գումը, եւ «Տիրիկ զօրդի մեւելոյն Արտաշիսի որդւոյ իւրոց անդրանկան: Զօրս առեալ Եռ-լիանոս, նոյն հետպէն առաքէ ի Բելուսիս:» Խոր. Գ, իա, իմանում ենք, որ այս «Տրդատ Գ. ի», որդին էր Գնէլ: Արդ այս բոլորը յօրինած է Փաւստոսի պատմութեան վերայ, որը Գ, եւ, ասում է, որ Եռնաց կայսրը սուրբ Ներսեսին պատրելով եւ կամենալով Արշակ թագաւորի սիրտը շահել, «արձակեաց զառաջնական զԱրշա-կանին թագաւորին Հայոց, որ կային ի կայ-

«Երլիան զառաջն, զի նորա Երբերդդի էին ար-քային Արշակայ. զի միւսմն անունն ծանաչէր Գնէլ եւ միւսմն անունն Տիրիկ», այլ եւս չայայտելով, թէ էրբ եւ ինչ պատճառով նորա Հռոմայեցւոց կայսրը պատանգ արուեցան: Եւ ահա Խորենացին կամենալով վերացնել Փաւս-տոսի պատմութեան այս միտութիւնը, հնարում է վերոյիշեալ անյարգ կեղծիքը, իւր թէ նորա պատանգ 'առած լինէր Տիրանը Եռլիանոսին:

Խոր. Գ, Ժգ, գլխի մասին արդէն անցեալ անգամ խօսեցանք: Գ, Ժե, մի անմիտ եւ այլ-անդակ քաղուածք է Փաւստոսի պատմութիւնից, Գ, Ը, Ժր: Խորենացին Փաւստոսի յիշած հայ նախարարների կոտորուածքը կապում է սուրբ Եռական մահուան հետ, ցոյց տալով հարկ, թէ հնչւիտի աղէտներ ունեցաւ սրբի նահա-տակութիւնը Հայ նախարարների համար: Որով-հետեւ մենք տեսանք, որ սուրբ Եռական եւ Տիրանի ժամանակակիցութիւնն, ինչպէս եւ Զօ-րայի զորքով Եռլիանոսի առաջ ինքնին անմիտ զրոյցներ են, ուստի պարզ է, որ Զօրայի ապ-ստամբութիւնը սուրբ Եռական մահուան պատ-ճառով եւս սուտ եւ հնարովի է: Խորով Կու-տակի դէմ ապստամբուող Պատարե Բղունեաց նահապետն է, որին Խորենացին Ուշաունեաց նահապետ է անուանում², Մանանդհրի սեղ: «Հայոց հարաւային գնդին սպարապետ» է կարգում, Մեհենդակ Ուշաունեա եղբայրն է հա-մարում եւ ապա Տիրանի դէմ ապստամբեցնում է: Իսկ Զօրայի աղգահատութեան պատմու-թեան մէջ Խորենացին ի մի է ձուլել Փաւստոսի յիշած Պատարե ապստամբի աղգատոհմի եւ Ուշաունեաց տոհմի աղգահատութեան պատմու-թիւնը (վերջինս Հայր Մարգարետի ձեռքով):

Փաստաւոր:

Խորենացի Գ, Ժէ:

«Եւ զաղբ նորա (Պա-տարեայ) եւ զինն եւ զօ-րիս զառաքէ յարգել անդ իշխանին ըռշաունեաց, յա-նուանեալ յԱրիստեղ կղզ-ւոյ, ի նաւ եկելով Վալէ սպարապետն, անցեալ ի կղզին» առ հասարակ ու զի իւրաքանչիւր զարգացում (Փաւստ, Գ, Ը):

«Եւ արքայ զԶօրայ ի բաւոն առեալ, ունի զա-ռաքէ նոցին զԱրիստեղ, եւ Բաւոյս զԿիւսիսիս ասորի-մար:

«Ի զայնվանդի գտանելին ի Գոյնիս Դանիւսի Ժո-հեդիսի, զՏաւմաս Զորէի Մահարայ Վաւրուսեայ Ի Զաւասպ:» (Փաւստ, Գ, Ժը):

Բայց զԴանիւս մի, որդի Մահարայի, եղբոր նորա (Զօրայի): Ի Կիւսիսիս Գոյն-Իսի սպարեցուցին³:

Փաւստոսը պատմում է, որ վերոյիշեալ մանկանցը կոտորուածքից ապատեցին Արտաւազգ եւ Վասակ Մամիկոնեանները: Սոցա անուանելը

¹ Գալիլեանն, Յիւզբոսկան Պատմ. Բ, 496: Հե-ղինանը երկնցաբարութեամբ մայն Տիրանի աղջ. Արշակին է յիշում իրեն ժամանակակից Եռլիանոսի: Բայց անանում է, որ այս գեղարում եւս ոչինչ չէ գուր գալիս:

Խորենացին բարբառում լուսնի է և մասնում,
և այս քաջ հասկանալի է:

Սուտ եւ հնարովի է Խորենացու, Գ, ԺԵ,
յիշած Յուդանոսի թուղթին առ Տիրան: Այս
թուղթին «ունի նմանութիւն միայն» (Գաթըը-
նեան) այն թղթի հետ, որ Յուդանոսը գրեց
Տիրանի որդի Արշակին: Նշանակեալ կարեւոր
պատմաբանի ինքնահնար՝ կեղծիքներից մէկն է
Գ, ԺԵ, յիշած թուղթը, որ Շապուհը Յովի-
անոսին հալածելով գրում է Տիրանին (ուրեմն
363 թուականից յետոյ, որքան տգէտ է մեր
«պատմահայրն», այդ ժամանակուայ պատմու-
թեան մէջ): Իսկ Տիրանի կուրացուցման պատմու-
թեանը Խորենացին վերցրել է Փաւստոսից Գ, Ի,
ինչպէս եւ չէ մոռնում կրկնելու Փաւստոսի
յիշած բարեպաշտական պատճառաբանութիւնը:
Պէտք է նկատել, որ ինչպէս Փաւստոսը (Գ,
ԺԺ), այնպէս էլ Խորենացին (Գ, ԺԶ) ան-
միջապէս Տիրանի կուրացումից առաջ պատ-
մում են սուրբ Յուսկան անարժան որդկերանց,
Պապի եւ Աթանազիոսի պատմութիւնն եւ
«չափաւոր մէկն» (Փաւստ. Տրեշտակի Տեառնի
նմանութիւն Բաշտապիւն). եւ այս պատահական
չպէտք է համարել, այլ պատահել եւս Խորենա-
ցին միակ աղբիւր է ունեցել Փաւստոսի պատ-
մութիւնը: Միակ նորութիւնը, որ Խորենացին
Փաւստոսից շեղւելով մեզ տալիս է, այդ լայն
է, թէ սուրբ Յուսկան մահուան ժամանակ (ըստ
իւր ժամանակագրութեան 363 թուին, երբ
սուրբ Ներսէսը ոչ միայն կաթողիկոսն է, այլ եւ
գնեխի անիրաւ սպանութեան պատճառով հայ-
րապետական գործերից հեռացել էր), Աթանա-
զիոսին որդին Ներսէս գնացած էր Բիւզանդիոն՝
«առնուլ կին զգուստր Ասպինոսայ ուրումն իշ-
խանի մեծի», Անկարելի ողջն չկայ, բայց հազիւ
թէ սուրբ Սահակի պէս անմահ հայրենասիրի
մայրը լայն կին եղած լինի:

Իսկ թէ ինչ բանից զգուստ Խորենացին
Փառնելու հի (Փառնէի) եպիսկոպոսական ձեռ-
նագրութիւն ստանալու համար կեսարիա գնալը
ծածկում է, դրա մասին յետոյ կը խօսուի:

(Ըրբանալիք):

Յ. ԴԱՂԱՍԵԾԱՆ

1 85-4 քեր. եր. 85:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՐՈՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՆ

ԸՍՑ ՊՐԱՓ. Հ. ԳԵԼՏԵՐԻ

3. Եկեղեցւոյ գործադիրն է Լայոյ,

(Ըրբանալիքն է Բերն):

Հիմա 1828 Պատից Լայոստանը Նշմանին
Մայր աթոռային հետ Ռուսաց իշխանութեան տակ
մտաւ, որով Լայոյ եկեղեցւոյն համար նոր ժամա-
նակ մը սկսաւ:

Լայոյ ազգային եկեղեցին, որուն անդամները
սովորաբար, բայց հակառակ ազգին յատուկ գործ-
ածութեան, «Գրիգորեան», կը կոչուին, իւր
գլուխը կը ժանչնայ Էջմիածին նստող «Լայոսագործ»
Պատրիարք եւ կաթողիկոսն ամենայն Լայոյ, Աթի-
կայ կ'ընտրուի ամեն հայ վիճակներէն զրկուած
պատգամաւորներու ազգային ժողովէն: Սակայն
Ռուսական կառավարութեան պիտի ներկայացրեն
եկրու բնորեայ՝ հաստատութիւն առնուլ համար,
որմէ մէկ կաթողիկոս, միւսը անդադարձ Կ'անուա-
նուի: Այդ ժողովներ ընտրութեան ժամանակ՝ Ռու-
սական կառավարութիւնը առաջին անգամ՝ հրա-
ժարեալ անդադարձ Տէր Միակ († 1893) կա-
թողիկոսն առնանց: Այժմ կաթողիկոս է Տէր
Միլիտի Բ. Նիքիման, երբեմն Պատրիարք Կ. Պալատ,
կաթողիկոսին առնելով երկայն է կաթողիկոսական
Սիւնհոյը, որ 7 (յառաջ 12 Նոյեմբեր) անգամ
կը քաղաւորայ. արտաքին գործեր կը հոգայ «Ատ-
նական անտեսութիւնն Մայր Աթոռայ» (1 Գահե-
րէց, 3 անգամ): Առնուլ 12 Նոյեմբեր կը գտնուի
23 անգամ անգամներ: Մայր Աթոռն ունի
ստատուած քանակաւն-փիլիսոփայական ձեռնարան:
Էջմիածնի վանքին մատենադարանին մէկ ցուցան
հրատարակեց Brosset, Catalogue de la Biblio-
thèque d'Etchmiadzin, Պետերբ. 1840 (անկա-
տար):* Իսկ Սայ կաթողիկոսական մատենադարա-
նին (Նորագոյն եւ անթոճէք) ձեռագրերնու ցու-
ցակը հրատարակած է Langlois, Journal Asiatique,
V. Sér. T. V, էջ 290: — Կաթողիկոսին անմիջ-
նորդական իշխանութեան տակ է Ռուսահայաս-
տանի հայաւորապետութիւնը, որուն թիւը Ռուսը
նուազեցուցած են, եւ Պարսկահայաստանի նուա-
րապետութիւնը: Ազգանից կաթողիկոսութիւնը,
որ իբրեւ պատուոյ աստիճան մինչեւ մեր դարը
տակալին ի գլուխ թեւն էր, այժմ բարեկամ է.
նայպէս 1837 ի Էջմիածնի մէկ ժողովոյն որոշմամբ՝
Սիւնհոյ մկարապետութիւնը ընդունեցաւ, որ ա-
տիճանն ունեցողը Տաթևու վանքը կը նստեր և ԺԳ
դարէն զի «Պատրիարքն է» (նախամիտ են թրա-
տծորոն, նախաթու). արդիւնն ունի Ռուսա-
հայաստանի փիլիսոփայութիւնն այժմ կողմնաւոր
է հետեւեալ թէմերէն. 1. Երեւան, օգնականն ունե-
նայով Նախիճեանի, Աղեքսանդրապոլի, Կարսի եւ
Տաթևու առաջնորդները: 2. Բեսարաբիա, որ ունի

* Նախնական Յ., Մայր ցուցակ ձեռագիր մա-
տենից գրաւարանի սրբոյ Աթոռայ Էջմիածնի, Թիֆ-
լիզ, 1863: